

**ПОРІВНЯЛЬНА КОНСТИТУЦІЙНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЯК ПРОЯВ
ТРАНСНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ****COMPARATIVE CONSTITUTIONAL INTERPRETATION AS A MANIFESTATION
OF TRANSNATIONALIZATION OF MODERN CONSTITUTIONALISM**

**Кравченко А.П., к. ю. н.,
доцент кафедри правознавства та фінансів**

Полтавський інститут економіки і права Університет «Україна»

Товста С.П., старший викладач кафедри правознавства та фінансів

Полтавський інститут економіки і права Університет «Україна»

Наукову статтю присвячено комплексному аналізу порівняльної конституційної інтерпретації як прояву конституційної транснаціоналізації. В статті розглядається досвід застосування порівняльної конституційної інтерпретації як в Україні так і в зарубіжних країнах з різними правовими системами. Розкрито види порівняльної конституційної інтерпретації. З'ясовано переваги та недоліки такого методу тлумачення. Особливу увагу приділено питанням використання порівняльної конституційної інтерпретації, аналізу його використання як в зарубіжній практиці, так і Конституційним Судом України, формуванню доктрини дружнього ставлення до міжнародного права. Особливу увагу приділено перевагам прецедентної системи права в аспекті застосування порівняльної конституційної інтерпретації, за рахунок надання свободи вибору судді у питанні аргументації власної позиції. Наголошено, що для порівняльна інтерпретація може виявлятися у двох варіантах: використанні принципу дружнього ставлення до міжнародного права та застосування права іноземних держав. Саме другий варіант і викликає найбільше питань у науковців, щодо доцільності та легітимності його застосування, з огляду на це в статті приділено окрему увагу аргументації науковців своєї позиції та контраргументації для застосування права іноземної держави для заповнення прогалів у національному законодавстві. Проаналізовано практику Конституційного суду України з питання використання порівняльної конституційної інтерпретації. З'ясовано що використання принципу дружнього ставлення до міжнародного права набуло значного поширення в практиці Конституційного суду України, в той же час як методи використання іноземного права використовуються суддями лише при викладенні окремої думки. Зроблено висновок про позитивний вплив порівняльної конституційної інтерпретації на розвиток національного законодавства.

Ключові слова: конституціоналізм, Конституційний суд України, порівняльна конституційна інтерпретація, транснаціоналізація конституціоналізму, конституційне право.

The scientific article is devoted to a comprehensive analysis of comparative constitutional interpretation as a manifestation of constitutional transnationalization. The article considers the experience of applying comparative constitutional interpretation both in Ukraine and in foreign countries with different legal systems. Types of comparative constitutional interpretation are revealed. The advantages and disadvantages of this method of interpretation are clarified. Particular attention is paid to the use of comparative constitutional interpretation, analysis of its use in foreign practice and the Constitutional Court of Ukraine, the formation of the doctrine of friendly attitude to international law. Particular attention is paid to the advantages of the case law system in terms of the application of comparative constitutional interpretation, by providing the freedom to choose a judge in the argumentation of their own position.

It is emphasized that the comparative interpretation can be manifested in two ways: the use of the principle of friendly attitude to international law and the application of foreign law. It is the second option that raises the most questions among scholars about the appropriateness and legitimacy of its application, given that the article pays special attention to the arguments of scientists and their counter-arguments for applying foreign law to fill gaps in national legislation. The practice of the Constitutional Court of Ukraine on the use of comparative constitutional interpretation is analyzed. It was found that the use of the principle of friendly attitude to international law has become widespread in the practice of the Constitutional Court of Ukraine, while the methods of using foreign law are used by judges only when expressing a dissenting opinion. It is concluded that the comparative constitutional interpretation has a positive effect on the development of national legislation.

Key words: constitutionalism, Constitutional Court of Ukraine, comparative constitutional interpretation, transnationalization of constitutionalism, constitutional law.

Насьогодні неможливо уявити конституціоналізм без участі в ньому органів конституційної юстиції. Ними можуть виступати як органи спеціального конституційного контролю – конституційні суди так і суди загальної юрисдикції серед повноважень яких є виконання функцій конституційного контролю. Саме до функцій таких судів належить визначення конституційності того чи іншого нормативно-правового акту та офіційного тлумачення конституційних положень. Саме тому важливу роль має підхід до тлумачення таких норм.

Питання появи та імплементації порівняльної конституційної інтерпретації досліджували такі науковці як Гончаров В. В., Халмай Г., Саундерс Ч., Сітараман Г., Фінкельман П., Шевчук С. В., Білак М. В. та інші.

Загалом в юридичній доктрині виділяють наступні способи тлумачення: граматичний, логічний, історико-політичний, талеологічний та спеціально-юридичний [1, с. 233–235]. Дослідник Гончаров В. В. визначає, що існують такі підходи тлумачення як оригіналістичні, що полягають в тому, що законодавчий текст у момент його створення має певне фіксоване значення, та неоригіналістичні, що підтримують теорію «рухливості» смислів

правових принципів. Дані підходи характерні для американської юридичної доктрини. В континентальній доктрині вирізняють суб'єктивні та об'єктивні підходи. Перший полягає в розумінні тексту таким чином, яким його задумував автор, тобто в нашому випадку законотворець, а другий в тому, що перш за все нас цікавить розуміння тексту читачем, тобто інтерпретатором [2, с. 65–66].

Варто зазначити, що надзвичайна важливість тлумачення конституційних норм полягає в тому, що Конституція закріплює лише основоположні принципи функціонування держави та права, за рахунок чого в ній використані безліч оціночних понять, що потребують ретельного дефінування, оскільки саме від нього залежатиме правомірність застосування її норм в тій чи іншій галузі права. Оскільки конституціоналізм багатьох держав будувався на однакових принципах та засадах, то має місце порівняльна конституційна інтерпретація. З цього твердження виникає питання, якщо конституції декількох держав сповідують одні й ті самі принципи, чи повинні ми їх тлумачити однаково? На нашу думку, певні відмінності в тлумаченнях допустимі, проте принципи тлумачення мають бути для таких держав хоч і не ідентичними, але максимально наближеними один до одного.

Одним із важливих способів тлумачення конституційних норм є застосування принципу дружнього ставлення до міжнародного права. Цей принцип набув свого поширення в європейських країнах, оскільки саме європейське право найчастіше застосовується при тлумаченні положень щодо прав та свобод людини [1, с. 241]. Таким чином, прослідковується два основних способи застосування рішень судів: вертикальний та горизонтальний. Перший полягає у застосуванні національними судами рішень міжнародних судових органів в рамках принципу дружнього ставлення до норма міжнародного права, натомість другий полягає до звернення до рішень іноземних судів. Прикладом першого варіанту, є неодноразовне звернення судами України до рішень Європейського суду з прав людини в питаннях офіційного тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Саме тому такий підхід і набув поширення в Європі. Другий варіант – горизонтальний має менше поширення, оскільки рішення іноземного суду хоч і може тлумачити ідентичну норму, проте не має жодного юридичного значення в іншій країні. Це питання найкраще проілюструвати на прикладі одного з найвідоміших рішень Верховного суду США. Мова йде про справу «*Roper v. Simmons*» [3]. В цій справі питання стосувалося конституційності смертної кари для неповнолітніх осіб. Суд більшістю голосів визначив, що дане покарання не є конституційним, проте суддя Стівенс при написанні рішення вказує, що: «наше переконання, що смертна кара є непропорційною для злочинців, які не досягли 18 років, знаходить підтвердження в суворій реальності, що Сполучені Штати є єдиною країною, яка продовжує дозволяти смертну кару для неповнолітніх» [3, с. 21]. Тобто саме цим висловленням судді Верховного суду США вдається до методу порівняльної конституційної інтерпретації. Разом з цим в рішенні також зазначається, що хоча суд і звертається до порівняльної інтерпретації, та національний закон має все ж таки вищу силу. У вищенаведеному суд звертається до держав, що наслідують англо-американську спадщину, тобто англо-саксонську правову систему, що ще раз підтверджує, що для виконання порівняльної інтерпретації необхідно звертатися до держав зі схожими засадами конституціоналізму. Так, для прикладу, виглядає абсолютно безглуздою ідея для тлумачення норм Конституції України звертатись до практики мусульманських країн, натомість нормальною видається думка, щодо звернення до судових рішень європейських країн, романо-германської системи права. Вищенаведене рішення є цікавим ще й тим, що в ньому суд вдається і до принципу дружнього ставлення до міжнародного права, оскільки він посилається на заборону Конвенцією ООН про права дитини застосування смертної кари до неповнолітніх, зазначаючи при цьому, що цю конвенцію не підписано саме США та Сомалі. Також в цьому рішенні суддя зазначає, що залишилось тільки 7 держав, які коли-небудь застосовували смертну кару до неповнолітніх, та оскільки кожна з цих держав згодом скасувала відповідну норму США залишилась єдиною країною, що застосовує таке покарання як смертна кара до неповнолітніх. Далі в цьому рішенні суд звертається до досвіду Великобританії, яка скасувала такий вид покарання до набуття чинності міжнародних норм. І саме така порівняльна інтерпретація є найдоречнішою, оскільки США та Великобританія застосовують однакову правову систему та тісно пов'язані історично. Таким чином, можливо виділити основні принципи порівняльної конституційної інтерпретації: 1) норма, яка підлягає тлумаченню є загальновизнана та обов'язкова для більшості країн світу; 2) при інтерпретації звертаються до досвіду країн зі спільними цінностями та однієї правової системи.

Іншою справою, в якій застосовувалась порівняльна конституційна інтерпретація стала справа «*Washington v. Glucksberg*» [4], яка піднімала питання законності застосування евтаназії. В цій справі судом застосовано різноманітні підходи до власної аргументації: історичний (в моменті, коли

судом наголошується, що протягом 700 років таке діяння визнавалось караним в англо-саксонській правовій системі) [4, с. 711]. Потім суд вдається до застосування досвіду Нідерландів, за результатами опитування якої уряд прийшов до висновку, що повна заборона евтаназії унеможливило зловживань цим правом іншими особами, які є просто вразливою категорією громадян. Таким чином, в цій справі суд посилався не лише на іноземне право, а й на практику його застосування, посилюючи завдяки цьому свою позицію. Це є ще одним методом порівняльної інтерпретації – саме звернення не тільки до норм, а й до досвіду їх застосування, що розкриває широкий потенціал до застосування порівняльної конституційної інтерпретації. Водночас варто зазначити, що умови в різних державах є різними, а отже не варто забувати про індивідуальний підхід. Так, наприклад, якщо в Швейцарії евтаназія дозволена та показує позитивні результати її застосування, то це абсолютно не означає, що в Україні в даний момент її розвитку вона буде мати такий же позитивний ефект. Хоча про США і склалося уявлення як про країну, що відрізняється винятковістю у застосування права, принаймні в тому, що англо-саксонську систему застосовують меншість країн, все одно в судових рішеннях використовується порівняльна інтерпретація. Неочікуваним прикладом застосування цього підходу є його застосування у ПАР, де на рівні Конституції закріплена можливість вдаватись до порівняльної конституційної інтерпретації. Таким чином Конституція ПАР закріплює обов'язок суду враховувати норми міжнародного права при винесенні рішення. Як зазначає А. Лоліні південноафриканська доктрина пояснює існування такої норми трьома основними причинами: по-перше, необхідність міжнародної легітимності норм для світового та економічного визнання ПАР рівноцінним суб'єктом правовідносин; по-друге, під час перегляду права Південно-африканського союзу законодавець вирішив формувати конкретну форму історичної інтерпретації Конституції за допомогою використання досвіду інших держав; по-третє, правова система ПАР зазнала значної трансформації, оскільки вперше запроваджувала поняття судового перегляду. Оскільки на даному етапі будувалась нова судова система, водночас запроваджувалась конституційна юстиція [5, с. 60].

Отже, запровадження такої норми в Конституції було зумовлене абсолютноною трансформацією до такої правової системи, яка б захищала б права та свободи людини та визнавалась іншими країнами світу. Оскільки в такому процесі надзвичайно важливими є контролюючі органи, то фундаментальним рішенням стало рішення створення Конституційного суду. Однак, варто зазначити, що для ефективного функціонування такого органу необхідно напрацювати власну практику і досвід, на основі яких буде реформуватись судова система. Якщо в США для порівняльної інтерпретації суди звертаються до країн за аналогічною правовою системою, то ПАР заздалегідь передбачили таку можливість в своїй конституції, оскільки звертатись до досвіду старої правової системи вже не видається можливим. Тому можна зробити висновок, що для нових держав, або держав, що зазнають значної трансформації в світлі застосування прав та свобод людини і потребують створення нової правової системи, доцільним є використання методу порівняльної конституційної інтерпретації.

Халмай Г. в своїх наукових працях розкриває проблему застосування права іноземних держав при конституційній інтерпретації [6]. В своїх працях він неодноразово розглядав легітимність використання іноземного права в національних правових системах. Він узагальнює погляди науковців з цього питання до трьох груп: 1) ті науковці, що виступають «за» порівняльну конституційну інтерпретацію; 2) ті, хто не заперечує порівняльну конституційну інтерпретацію, але підтримують індивідуалізований підхід; 3) ті, хто вважають, що застосовувати порівняльну конституційну інтерпретацію недоцільно, оскільки

краще застосовувати історичний метод тлумачення [6, с. 1330–1333]. В своїх працях науковець за результатами аналізу практика різних країн, таких як Ізраїль, Угорщина, доходить висновку, що якими б захищеними не були б норми національного права, в силу міжнародних зв'язків держав утворюються транснаціональні норми, що унеможливує заперечення доцільності використання порівняльної конституційної інтерпретації. Автор зауважує, що питання, чи це виллється у створення «транснаціонального конституціоналізму» або перетворення міжнародного суспільства на конституційне досі є відкритими, проте тенденція до цього спостерігається [6, с. 1346–1347]. Подібні висновки робить і Саундерс Ч., вона наголошує, що практика застосування іноземного конституційного досвіду набуває все більшого поширення. Вона пояснює це глобалізаційними процесами, більшим доступом до взаємодії між собою держав, та зростаючим сприйняттям переваг транспарентності [7, с. 590]. Водночас вчена вбачає і певні проблеми в цих процесах: 1) легітимність такого застосування, оскільки жодна держава не може офіційно на конституційному рівні визнати норми і рішення іноземної держави обов'язковими до застосування на своїй території; 2) наскільки суд адекватно і правильно сприймає результати зарубіжного досвіду, тобто наскільки суд об'єктивно їх сприймає з урахування геополітичних, економічних та соціальних чинників тієї чи іншої країни, адже такі висновки не повинні базуватись лише на подібності норм, що тлумачаться. Цікавим є висновок Саундерс Ч., щодо того, що держави з прецедентною правовою системою частіше звертаються до права зарубіжних країн, що звучить абсурдно, з огляду на принцип такої системи. Але автор достатньо логічно пояснює це тим, що в таких країнах є широкий простір для суддів щодо аргументації своєї позиції в судових рішеннях, тому судді крім посилання на аналогічні справи може також посилатись на досвід зарубіжних країн. Ще однією причиною є активна змагальність судового процесу, в якому сторони не обмежені в аргументації своєї позиції досвідом іноземних країн. На противагу, в країнах романо-германської правової системи судді стикаються з проблемою винесення рішень лише на підставі норм закону. Слушним є зауваження Сітараман Г., щодо того, що під час кожного використання норм іноземного права обов'язковими до застосування є наступні чинники: конституції обох держав виражають універсальні демократичні цінності, що є значні методологічні проблеми при використанні іноземного права та що іноземне право може бути корисним, коли це необхідно, для конституційної інтерпретації [8, с. 11].

На наше переконання відмінністю між раціональним використанням норм іноземного права та зловживання таким використанням є належна аргументація доцільності такого використання з посиланням на норми національного права. Наприклад одним із способів, описаних в працях Сітараман Г. є агрегація. Застосовуючи цей метод можна шляхом належного обґрунтованого застосування аргументувати позицію необхідності використання права іноземних країн, шляхом узагальнення практики декількох демократичних держав зі ідентичними конституційними нормами, тобто аргументувати своє рішення на користь широкого застосування таких норм. Особливо це стає актуальним, коли норми національного права мають слабку аргументацію і судді для компенсації такої слабкості може застосовуватись переконливий досвід іноземного права. Згадуючи рішення «*Rogers v. Simmons*», при використанні іноземного права варто задати собі таке ж питання: «чи можна було дійти до такого висновку не знаючи практики іноземних держав?». Якщо відповівши на це питання рішення можна вважати легітимним та достатньо обґрунтованим, то така порівняльна інтерпретація не була зловживанням.

Протистояння прихильників та тих, хто заперечує можливість застосування порівняльної конституційної

інтерпретації розгортається не лише в правовій доктрині, але і в судовій практиці. Так, наприклад, Верховний суд США в рішенні «*Atkins v. Virginia*» [9] аналізує лише попередню національну практику, в якій аргументовано неконституційність смертної кари для осіб з розумовою відсталістю, натомість в рішенні «*Lawrence v. Texas*» [10] про визнання неконституційним законів щодо заборони приватних гомосексуальних стосунків суд застосовує і історичний метод (аргументує розвитком права США за останні 50 років), посилається на законодавчі зміни в Великобританії, практику ЄСПЛ. Автор також наводить як приклад справу «*Printz v. United States*» [11], де суддя викладаючи окрему думку посилається на розподіл повноважень у ФРН та Європейському Союзі, і низку інших справ [12, с. 300–305].

Прихильником доцільності застосування порівняльної конституційної інтерпретації є і Фінкельман П., який аргументує, що немає нічого нелегітимного в тому, щоб використовувати вже напрацьований досвід інших країн, а не чекати поки сформується власний. Вважаємо таку думку доцільною, для новостворених та нових держав [13, с. 60]. Очевидним є те, що метод порівняльної конституційної інтерпретації набуває все більшого поширення в історії сучасного конституціоналізму та стає одним із головним питань для дискусій в конституційній доктрині. Ми вважаємо, що його застосування є доцільним та корисним з точки зору розвитку національного конституціоналізму. Це зумовлене тим, що запозичення досвіду відбувається від держав, що мають схожі цінності, засади охорони прав та свобод людини та громадянина, мають таку ж правову систему та ідентичні конституційні норми. Наприклад питання прав людини є найпоширенішим для вирішення органами конституційної юрисдикції, а тому доцільним є звернення до універсальної усталеної міжнародної практики. Опозиціонери такого погляду посилаються на три основні проблеми застосування порівняльної конституційної інтерпретації. По-перше, це легітимність. Звісно, жодна держава не закріпить на конституційному рівні обов'язковість застосування норм іноземної держави, адже формально іноземне право на відміну від іноземного не має жодного відношення до національного права. Це пояснюється тим, що національне законодавство є результатом волевиявлення народу щодо обрання та підтримки законодавця у створенні та прийнятті таких актів. В той же час народ держави не надавав законодавцю право використовувати у нормотворчій та судовій системі норми іноземного права. Однак на цю позицію є контраргумент, який полягає в тому, що при використанні системи стримувань та противагор конституційної юрисдикції для обмеження влади законодавчої гілки влади в своїх позиціях може посилатись на норми та практику іноземних держав. Таким чином органи конституційної юрисдикції можуть швидше заповнювати прогалини законодавства, аніж це зробить законодавець. Другою проблемою, що називають опозиціонери є селективність такого методу. Тобто суддя при винесенні рішень, підкріплює свою аргументацію лише тією практикою та тими нормами іноземного права, що підтверджують його позицію, і звісно не наводять контраргументи у вигляді протилежних поглядів іноземної практики на це ж питання. Тобто таким чином суддя використовує лише вигідну для нього порівняльну інтерпретацію. Водночас, варто зазначити, що така проблема може виникати і при використанні лише національних норм права, тому важливо об'єктивно підходити до винесення рішення з дотриманням рівноцінного внутрішньосудового балансу. Третім аргументом є те, що у разі відсутності відповідної норми національного права судді підміняють цю відсутність нормою іноземного права. Водночас, варто зазначити, що тут немає жодних негативних аспектах, оскільки застосування норм іноземного права лише розвиває національні конституційні норми.

Таким чином, сучасна порівняльна конституційна інтерпретація ніби гуртує держави навколо універсальності основних засад конституційного права та підходів до їх розуміння. На прикладі роботи українських судів чудово простежується порівняльна конституційна інтерпретація, оскільки досить популярним є використання при розгляді справ правових позицій Європейського суду з прав людини. Як відомо, ще 2006 р. був прийнятий Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», ст. 17 якого передбачає, що суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику ЄСПЛ як джерело права. Важливою є також Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ № 13 від 19.12.2014. Саме в цій постанові суд наголошує, що принцип верховенства права в кримінально провадженні застосовується з урахуванням вимог практики ЄСПЛ, а також, що таке використання є невід'ємною частиною застосування та імплементації Конвенції [14].

Цікавою є думка Шевчук С.В., щодо того, що саме Конституційному суду України має належати визначна роль в узгодженні практики ЄСПЛ та імплементації її в національну правову систему України, враховуючи різноманітні чинники в Україні, в тому числі і попередню судову практику [1, с. 130]. Як раніше нами і згадувалось, дослідник теж висловлює застереження щодо зловживання порівняльною інтерпретацією, зокрема шляхом підміни об'єктивного бачення при розгляді справа суб'єктивними думками, підсилюючи їх аргументацію досвідом іноземних правових систем. В такому випадку рішення ЄСПЛ можуть бути як нормами права та слугувати належним мотивуванням щодо застосування тих чи інших принципів, так і не відповідати нормам національного законодавства, що не означає, що таке рішення є обов'язковим до виконання в Україні. В аспекті застосування порівняльної інтерпретації слушною є думка Білак М. В. оскільки, автор розглядає цей принцип в контексті подання конституційної скарги. Науковець вбачає позитив в тому, що впроваджуючи принцип дружнього ставлення до міжнародного права КСУ слідує в своїй діяльності міжнародним стандартам, а тому основна мета діяльності судочинства в Україні – захист прав і свобод людини і громадянина, буде досягнуто швидше та більш якісно.

В рамках цього принципу Білак М. В. ототожнює міжнародне та європейське право [15, с. 15]. В практиці КСУ вже неодноразово прослідковувалось застосування принципу дружнього ставлення до міжнародного права. Так, за пошуком «Європейський суд» серед всіх актів КСУ знаходиться 137 актів, в яких вживалось це словосполучення. А тому можна зробити висновок щодо активного застосування норм міжнародного права в національному судочинстві України. По-перше, Конституційний Суд від початку своєї діяльності застосовує посилання на міжнародне право у своїх актах. Найчастіше це стосується Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., що зумовлено її підвищеною роллю в українській правовій системі, порівнюючи іншими актами міжнародного права та з огляду на роль прав людини в діяльності органу конституційної юстиції.

Застосування порівняльної конституційної інтерпретації є одним з зовнішніх виявів конституційного транснаціоналізму. В ході дослідження встановлено, що в доктрині конституційного права світу сформувалось три категорії науковців, що висловлюють своє ставлення до порівняльної інтерпретації. На нашу думку, порівняльна конституційна інтерпретація є позитивним явищем з урахуванням певних застережень, а саме індивідуалізованого підходу до такого застосування, унеможливлення зловживання такою інтерпретацією в аспекті підсилення своїх позицій та ігнорування опозиційних думок. В ході дослідження встановлено, що країни з принципом виняткового застосування національного права, такі як США впроваджують в своїй діяльності принцип порівняльної інтерпретації, що зумовлено прецедентною системою права, яка в свою чергу не обмежує в судю в пошуках позицій, що аргументують його позицію. Попри це норми національного права мають вищу силу, що не повинно піддаватись сумнівам. Конституційний суд України продемонстрував активне застосування принципу дружнього ставлення до міжнародного права, але при цьому посилання на норми саме іноземного права зустрічаються лише в окремих думках суддів. Загалом використання порівняльної конституційної інтерпретації є однозначно позитивним явищем в сучасному транснаціональному конституціоналізмі і призводить до розширення рамок національного законодавства та його розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
2. Гончаров В. В. Динамічне тлумачення юридичних норм. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України. Львів : СПОЛОМ, 2013. 252 с.
3. Case Roper v. Simmons, 2005. URL: <https://www.supremecourt.gov/opinions/04pdf/03-633.pdf> (дата звернення: 26.05.2022).
4. Case Washington v. Glucksberg, 1997. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/521/702/case.html#opinion-pdf> (дата звернення: 26.05.2022).
5. Lollini A. The South African Constitutional Court Experience: Reasoning Patterns Based on Foreign Law. URL: <https://www.utrechtlawreview.org/> (дата звернення: 30.05.2022).
6. Halmai G. The Use of Foreign Law in Constitutional Interpretation. *The Oxford handbook of comparative constitutional law*. 2012. С. 1328–1348.
7. Sauters C. Judicial engagement with comparative law. *Research Handbooks in Comparative Constitutional Law*. 2011. С. 571–598.
8. Sitaraman G. The Use and Abuse of Foreign Law in Constitutional Interpretation. *Harvard Law School Faculty Scholarship Series*. 2008. URL: https://lsr.nellco.org/harvard_faculty/23 (дата звернення: 30.05.2022).
9. Case Atkins v. Virginia, 2002. URL: <http://scholarlycommons.law.wlu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1503&context=wluclj> (дата звернення: 30.05.2022).
10. Case Lawrence v. Texas, 2003. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/539/558/> (дата звернення: 30.05.2022).
11. Case Printz v. United States, 1997. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/521/898/> (дата звернення: 30.05.2022).
12. Tushnet M. Referring to Foreign Law in Constitutional Interpretation: An Episode in the Culture Wars. *Georgetown Law Faculty Publications and Other Works*. 2006. URL: <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/249> (дата звернення: 30.05.2022).
13. Finkelman P. Foreign Law and American Constitutional Interpretation. *NYU Annual Survey of American Law*. 2007. URL: <https://ssrn.com/abstract=1310733> (дата звернення: 30.05.2022).
14. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 13 від 19.12.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14> (дата звернення: 30.05.2022).
15. Білак М. В. Значення Угоди про асоціацію з ЄС: нові виклики для конституційного порядку чи послаблення позиції Основного Закону. *Наукові записки НАУКМА: Юридичні науки*. 2017. № 193. С. 12–16.